

सिद्ध मीननाथ

-डा. राजाराम सुवेदी

तुर्किस्तानतर्फबाट मुसलमानहरू हिन्दुस्तानमा प्रवेश गरेपछि उनीहरूले हिन्दूहरूमाथि बर्बर एवं अमानवीय व्यवहार गरे । त्यस्तो बर्बर र अन्यायपूर्ण शासनबाट मुक्त हुन दुइवटा उपायहरू थिए, पहिलो लोहालिनु र विजय गर्नु, दोस्रो मुसलमानहरूसँग एक घनिष्ठ सम्बन्ध बढाई इष्ट्या त्याग गर्न लगाउनु । हिन्दूहरूको संख्या कम हुनाले लोहा लिनु आफ्नै विनाश गर्नुमात्र हुनाले दोस्रो मार्ग अपनाउनु कल्याणकारी हुन गयो । त्यो काम कनफट्टा योग सम्प्रदायका हिन्दूहरूले गरे । कनफट्टा योगीहरूलाई नाथ पनि भनिन्छ । उनीहरूले आफ्नो नाइकेलाई 'पीर' भन्न थालेका थिए जो मुसलमानी फकीरहरूलाई सम्बोधन गर्ने शब्द हो । मुसलमानीहरूको उग्ररूपले हिन्दू उन्मूलन गर्ने मारबाट बचनको लागि 'पीर' भन्ने शब्द प्रयोग गर्नु परेको हो । हिन्दूहरूमा व्यापक मुसलमानीकरण बढेको हुनाले त्यो प्रवाहलाई रोकी गैह्र हिन्दूहरूलाई पनि हिन्दू बनाउने अभियान स्वरूप नाथ, सिक्खजस्ता सम्प्रदायहरूले विशेष भूमिका खेलेका थिए । उनीहरूले सबै धर्मग्रन्थका निचोडहरू लिएर पृथक सम्प्रदायको सिर्जना गरेका हुन् । त्यसैले त्यस्ता सम्प्रदायका केन्द्र पञ्जाब, कच्छ, अफगानिस्तान तुर्कजस्ता देश प्रमा बन्न गएका थिए । अर्को

कुरा, कनफट्टा नाथपन्थी पीरहरूले मुसलमानहरूका झैं हिगलजाकी देवीको पूजा गर्ने हुनाले पनि उनीहरूको घनिष्ठ सम्पर्क हुन गयो । त्यसको परिणाम नाथपन्थीहरूलाई मुसलमानहरूले उन्पीडन कम गर्न थालेका थिए ।¹

नाथपन्थी योगीहरूको वर्णन हिन्दू उपनिषद्, पुराण र स्मृतिग्रन्थहरूमा भेटिदैन । मुसलमानी ग्रन्थ कुरान-सरिफमा पनि ती कनफट्टा पीरहरूको वर्णन छैन । त्यसैले हिन्दूहरूका दृष्टिबाट वर्णधर्म हीन, मुसलमानहरूका दृष्टिबाट इश्लामेत्तर ठानिने हुँदा दुवै धर्मका दीक्षितहरूले नाथपन्थीहरूलाई हेय ठान्दथे । परिणामतः बंगालका राजा बल्लाल सेनले नाथपन्थीहरूलाई अस्पृश्य घोषित गरे ।² शुरुका केही समयमा नाथपन्थीहरूको प्रतिष्ठा उच्चतम रहेको थियो । तर पछि आएर उनीहरूले वर्णाश्रम धर्म अपनाए, व्यभिचार बढ्यो र मदिराको पनि सेवन गर्न थाले । सबभन्दा उल्लेखनीय कुरा के थियो भने, नाथहरूले मुसलमान धर्ममा आकर्षित अछूत हिन्दूहरूलाई कनफट्टा बनाइदिएकाले हिन्दूहरूको कवचको काम गरे र मद मदिरा पनि सेवन गर्न मिल्ने बनाइ दिए । अर्को कुरा नाथहरू अछूतहरूका घरमा खाने बस्ने र जातीयबन्धन स्वीकार नगर्ने हुँदा मुसलमानहरू र

हिन्दूहरू समेतले नाथहरूलाई घृणा गर्न थालेका थिए ।

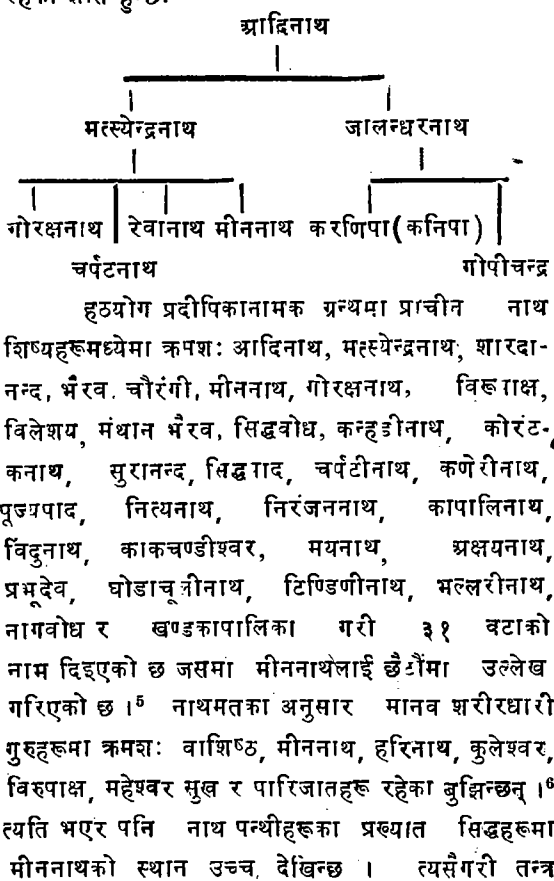
नाथ सम्प्रदाय सोझै भगवान् शंकरद्वारा प्रेषित नियमहरूको पालना गर्ने पन्थ मानिन्छ । त्यसो हुँदा नाथहरूका प्रमुख देव पशुपतिनाथ नै हुन् । मानव शरीर-धारी नाथहरूको मूल सिद्ध आदिनाथ मानिन्छन् । त्यसैले आदिनाथलाई स्वयं शंकरको अवतार भनिन्छ । नाथहरूलाई नाथोक्त, सिद्धमत, सिद्धमार्ग योगमार्ग, योग सम्प्रदाय, अवधूतमत, अवधूत सम्प्रदाय इत्यादि नामले पुकारिन्छ । वास्तवमा योगप्रधान सम्प्रदाय हुनाले योग सम्प्रदाय भन्नु नै सार्थक छ । उनीहरूलाई जे भनियोस्, तापनि उनीहरू धर्म सहिष्णु, भगवान् शंकरका परम उपासक वर्णाश्रमी एवं हठयोगी मार्गका हुन्छन् ।

नाथपन्थीहरूले कानको मध्यभागको अग्लोतिर तीखो हतियारले चेप्टो गरी छेड्छन् र त्यस ठाउँमा (दुव-कानमा) कुण्डल लगाउने गर्छन् । त्यसो गर्ने जतिलाई पछि आएर गोरखपन्थीहरू भन्न थालियो । बसन्त पञ्चमीको पावन पर्व पारेर गोरखपन्थीहरूले कान छेड्छन्, आफ्नो हैसियत अनुसारका कुण्डल लगाउँछन् । कुण्डल लगाउने नियमका कुरा हेर्दा सिद्ध गोरखनाथले अपना चेलाहरूलाई कान चिरेपछि माटाका कुण्डल (मूर्तिहा) लगाइदिएका थिए । तर माटाका कुण्डल चाँडै फुट्ने हुनाले काठ या धातुका कुण्डल लाउने चलन चल्यो । त्यसैले काठ, जरायोका सिङ हस्तिहाड, धातुहरू र सुनका पनि कुण्डल बनाउन थाले । कान चिरेर कुण्डल धारण गरेदेखि घाउ राम्ररी सञ्चो नभएसम्म त्यस योगीले स्त्रीजातिको दर्शन गरेमा घाउ चिरेर र पाक्ने डर हुने भएकोले गुफा बस्ने चलन छ ।^३ त्यसरी कान चिरेर जोगी बन्ने हुनाले "जुन जोगी आयो कानै चिरेको" भन्ने उखाने नेपालमा प्रख्यात छ ।

सिद्धमार्गमा नाथ शब्दको अर्थ (ना + थ = नाथ) ना = अनादि रूप, थ = त्रिलोकको संस्थापन हुन्छ । तसर्थ नाथ भन्नाले त्यो आदिम वा प्राचीन साधन वा धारणा हो जसले स्वर्ग, मर्त्य र पाताल (त्रिलोक) को स्थिति थप्न सक्षम हुन्छ । त्यसको अर्को अर्थ ना = नाथब्रह्म-द्वारा मोक्ष दिन सक्ने क्षमता भएको र थ = अज्ञानतालाई स्थगित गर्नसक्ने हुन्छ । त्यसो हुनाले नाथ सम्प्रदायका

योगी ज्ञानवान्, चेतनशील हुनाले उनीहरू अज्ञानी नहुनु भन्ने संकेत हुन्छ ।^४ सर्व नाथ सम्प्रदायीहरू शैवमार्गी हुँदा उनीहरूले आफूलाई शंकरसंग आत्मसात् गरेका ठान्दछन् । नाथहरूको साहित्यमा, त्यसैले भगवान् शंकरलाई कनकट्टाको रूपमा हेरिएको छ । नाथ सम्प्रदायका पुराना सिद्धहरू अझै पनि जीवित छन् । । उनीहरू ठूला ठूला तीर्थमा, पर्व पर्वमा भ्रमण गर्दछन् र बाँकी समय हिमालयका गुफामा बसेर बिताउँछन् । पैतालासम्म लर्कने लटा पाल्ने ती योगीहरूलाई पृथ्वी र जन तत्त्वलाई स्वीकार नगरी केवल तेज, वायु र आकाश तत्त्व मात्रले दीर्घायु भएका छन् र खानाको आवश्यकता नपर्ने जाडो न्यानोको अनुभूति हुँदैन भनिन्छ ।

सिद्ध आदिनाथको शिष्य परम्परा निम्नानुसार रहेको ज्ञात हुन्छ:

मतका आधारमा भने बाह्रवटा सिद्धहरूको नाउँ उल्लेख भएको पाइन्छ । जस्तै: विमल, कृशर, भीमसेन, मीन, गोरक्ष, भोजदेव, मूत्रदेव, रतिदेव, विघ्नेश्वर, हुताशन, समरानन्द र सन्तोष आदि छन् ।

एक लेखकले वज्रयानीहरूमा नाथ सिद्धमध्ये श्रेष्ठ सिद्ध मीननाथ हुन् भनी लेखेका छन् । मीननाथपछिमात्र गोरखनाथको नाउँ आउँछ ।^७ नाथ परम्परामा सिद्ध आदिनाथपछि सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण स्थान आचार्य मत्स्येन्द्रनाथलाई दिइएको छ । मत्स्येन्द्रनाथलाई गुरु भन्ने चलन नाथ सम्प्रदायको रहेको छ । ती मत्स्येन्द्रनाथ सिद्ध गोरखनाथका गुरु हुनाले लोक इतिहासका हर आख्यान-हरूमा ती दुवैको नामसँगै आउँछ । बिडम्बना यही छ कि, ती दुवै सिद्धको जन्म कहाँ र कहिले भयो भन्ने कुरा थाहा पाइएको छैन वा जे थाहा पाइयो त्यो पत्यारलाग्दो छैन । सिद्ध मत्स्येन्द्रनाथद्वारा लिखित प्रशस्त ग्रन्थहरू श्री ५ को सरकार, राष्ट्रिय अभिलेखालयमा संग्रहित छन् । ती ग्रन्थका लिपि र भाषाको अध्ययन गर्दा नवौं शताब्दीका भएको अड्कल गरिएको छ ।^८ पण्डित हरप्रसाद शास्त्रीले मत्स्येन्द्रनाथको अर्को नाउँ मच्छिघ्न वा मच्छघ्न पनि हुनाले ती सिद्ध माझी (जालाहारी) जातका भएको अनुमान गरेका छन् । तर तन्त्रालोकनामक ग्रन्थको पहिलो भाग पृष्ठ २५ मा जन्ममरणरूपी महाजाल छिन्नभिन्न पारी मोक्षको मार्ग खुलस्त गरिदिएका हुँदा ती सिद्धलाई मत्स्येन्द्र वा मच्छघ्न भएको कुरा उल्लेख छ । अर्को पक्षबाट हेर्दा मत्स्य वा माछा अत्यन्तै स्वच्छ र चञ्चल जलचर हो । त्यसरी सान्द्र चञ्चल मत्स्य जस्तै मानवमन हुनाले त्यो चञ्चलतालाई स्थिरता प्रदान गर्न सक्ने समर्थवानलाई मत्स्येन्द्र वा मच्छघ्न भयो । मत्स्य शब्द एक प्रज्ञावाचक हुनाले मत्स्येन्द्रनाथ नाम रहनुको ता पर्यं प्रज्ञावान्, प्राज्ञचक्षु वा षट्चेतनायुक्त पुरुष भन्ने अर्थ प्रयुक्त गर्न पनि सकिन्छ । सो माछालाई मीन पनि भनिने हुँदा मत्स्येन्द्रनाथ भन्नु र मीननाथ भन्नु उस्तै अर्थ निस्कने शब्द हुन् ।^९

हाम्रो जिज्ञासाको विषय हुनआएको छ कि सिद्ध मत्स्येन्द्रनाथ र मीननाथ एउटाको नाम हो कि छुट्टाछुट्टै । यस विषयमा शास्त्र चर्चा गर्दा हठयोग प्रदी-

पिका नामक ग्रन्थमा दुवै नाम भएका सिद्धहरू छुट्टाछुट्टै हुन् भन्ने वर्णन छ । त्यसैगरी कौशलज्ञान निर्णय नामक ग्रन्थमा एउटै व्यक्ति हुन् भन्ने उल्लेख छ । नाथ सम्प्रदायको श्रुति परम्पराका आधारमा गुरु मत्स्येन्द्रनाथका पुत्रको नाउँ मीननाथ भन्ने प्रचलित छ ।^{१०} सिद्ध मत्स्येन्द्रनाथ एउटै हुन् भन्ने कुरा भगवान् शंकरबाट 'मीननाथ नामक महासिद्ध मच्छन्दले कामरूप नामक महापीठमा मेरो ज्ञानबाट योग सिद्ध गरेको थियो' भन्ने उल्लेख गरेको पाइनाले ती दुवै नाम बीचको सन्देह निवारण भएको छ ।^{११} त्यसैले मीननाथ भन्नु नै मत्स्येन्द्रनाथ रहेछन् र मत्स्येन्द्रनाथ भन्ने स्पष्ट भयो । त्यसैले आगामी पंक्ति-हरूमा ती सिद्ध मीननाथको चर्चा गरिन्छ जसका सम्झनामा नेपालमा ठाउँ ठाउँमा गुठी, मन्दिर निर्माण एवं जात्रा गरिन्छ ।

गोरक्षशतक नामक ग्रन्थमा सिद्ध गोरखनाथले मीननाथलाई आफ्ना गुरु मानेर विधिवत् प्रार्थना गर्दा चञ्चलमनलाई स्थिरपारी ज्ञानरूपी समुद्रमा तीनलोकका नाथ भएका हजूरले व्यक्त अव्यक्त अधिक गुणहरू भएका तमरूपी अन्धकारका हस्ता तपाईंलाई भजन गर्दछु ।^{१२} गोरक्ष सिद्धान्त संग्रह तथा विवेकमार्तण्ड नामक ग्रन्थहरूमा पनि स्तुति गाइएको छ । जहाँ मीननाथको स्तुति छ त्यहाँ मत्स्येन्द्रनाथको छैन । यसबाट पनि दुवै एकै व्यक्ति भएको स्पष्ट हुन्छ । ती ग्रन्थहरूमा मीननाथले भनेका छन् कि 'योगीहरू त्यस्ता शंकरको प्रार्थना गर्दछन् जसको कोपानलबाट कामदेव भष्म भए' ।^{१३} श्री ५ को सरकार, राष्ट्रिय अभिलेखालयमा संग्रहित नित्यआत्तिकतिलकम् नामक ग्रन्थमा २५ कौल सिद्धका नाम, जात, जन्मस्थल, चर्यानाम, गुप्तनाम, कीर्तिनाम, शक्तिनाम उल्लेख गरिएको छ । सो ग्रन्थमा मत्स्येन्द्रनाथ र मीननाथको वृत्तान्त निम्नानुसार रहेको छ ।^{१४}

नार: विष्णुशर्मा जात: ब्राह्मण
चर्यानाम: श्री गौडिशदेव जन्मभूमि: वाराणा (वंगदेश)
गुप्तनाम: श्री भैरवानन्द पूजानाम: श्री पिप्पलीशदेव
शक्तिनाम: श्री ललिताभैरवी अम्बा पापु
कीर्तिनाम: वीरानन्दनाथ, इन्द्रानन्ददेव, मत्स्येन्द्रनाथ ।

अखिल भारतीय नाथ दर्शनमा गुरु दर्शनमा गुरु गोरखनाथपन्थीका ३ वटा गुरुको उल्लेख गरिएको छ । ती ३ वटामा क्रमशः आदिनाथ (महादेव) मत्स्येन्द्रनाथ (विष्णु भाष्कर) र अत्यका गोरखनाथको नाउँ छ जहाँ मीननाथको उल्लेख छैन ।¹⁵ काठमाडौं उपत्यका भित्रको एक शहर पाटनका मत्स्येन्द्रनाथ विषयक प्रचलित नेपाली लोक इतिहासमा भनिएको छ कि, भगवान् शंकरले एक पटक विष्णुको मोहनी रूप देखेर कामानुरक्तले धैर्य धारण गर्न नसकी वीर्य पत्तन गरिदिए । त्यो पतीत वीर्य मत्स्यले खाँदा गर्भ रहन गए र त्यहीँबाट जन्मेका हुनाले उनी मत्स्येन्द्रनाथ भएका र एक अर्को ठाउँमा रहेको गोवरमा शंकरको वीर्य झलन हुँदा त्यहाँ भ्रूण जन्मेकाले गोरखनाथ भएका र कालान्तरमा ती दुवै ठूला सिद्ध भए । यसरी मत्स्येन्द्रनाथ र गोरखनाथलाई बिलकूल अलौकिक सिद्ध बनाइएको छ ।¹⁶ सिद्ध गोरखनाथ कलिगत ३६७६ मा नेपालका लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवका राज्यकालमा काठमाडौं उपत्यकामा भ्रमण गर्दै आएका थिए । राजा नरेन्द्रदेवले उनको कुनै खातिर गरेनन् । त्यहीँ रीसले सिद्ध गोरखनाथले वृष्टि गर्ने नागहरूको आसन बनाएर मृगस्थलीमा तपस्या गर्न थाले । त्यस दिनदेखि उपत्यकामा सुखा पयो । वन्धुदत्त नामक नरेन्द्रदेवका राज्यका एक तान्त्रिकले गोरखनाथका गुरु मत्स्येन्द्रनाथलाई बाहिरबाट काठमाडौं ल्याएपछि गुरुको दर्शन गर्नुभन्दा आसनमा रहेका नागले छुट्टी पाए । त्यसपछि मात्र पानी पयो र अकाल टर्ने गएको लोकधारणा छ । ती मत्स्येन्द्रनाथलाई कलिर्गताब्द ४२०८ मा पाल्पाका राजा मुकुन्द सेनले चाँदीको सिक्री अर्पण गरेका थिए । राजा श्रीनिवासमल्लले मत्स्येन्द्रनाथको भव्य मन्दिर निर्माण गराई अर्द्धरात्रिमा सिद्ध आरती गर्ने भनी प्रशस्त गुठी अर्पण गरे । वि. सं. १८२० मा ती मत्स्येन्द्रनाथको रथयात्रा गर्दा गर्दै अग्निदाह भयो र धेरै क्षति भयो । वि. सं. १९९० को महाभूकम्पमा २ पटक सो मन्दिर भत्केर भेटिने स्थितिमा पुग्यो । तर वि. सं. १९९५ मा सो प्राचीन शैलीमा पुनर्निर्माण गरियो ।¹⁷ पाटनका सिद्ध मीननाथ विषयक एक नेपाली

लोक इतिहास पनि साँहै प्रचलित छ । लिच्छविकालीन राजा अंशुवर्माका समयमा कालपति यमराज प्रकट भएका थिए । कलिगत ३४०० चैत्र शुक्ल ८ तिथि नक्षत्रका दिन ती यमराजलाई प्रसन्न पार्ने मीननाथको स्थापना गरी मन्दिर पनि बनाएर अंशुवर्माले पूजा गरे । राजा धीरदेवका राज्यकालमा ललितपुरमा बस्ती बसाली मीननाथ र लोकनाथको भव्यरूपमा यात्रा गर्ने परम्परा शुरू गरे । त्यसका निमित्त उनले प्रशस्त गुठी राखे । राजा नरेन्द्रदेवको राज्यकालदेखि वर्षेनी मत्स्येन्द्रनाथको यात्रा गर्ने परम्पराको थालनी भयो । कलिर्गताब्द ३६९४ मा त्यसको शुरूआत भयो । त्यो बेलादेखि मीननाथको छाना मान्द्राले छाइन्थ्यो । श्री ५ सुरेन्द्रको राज्यकालमा श्री ३ जङ्गका छोरा जगतजङ्ग बहादुरले मत्स्येन्द्रनाथको यात्रा गर्दा बोक्ने रथको मन्दिरबाट मान्द्रा हटाई सुनको मोलम्बा लगाएको छाना हालिदिए । वि. सं. १९९० माघ ३० गते रोज २ का दिन गएको भूकम्पबाट मीननाथको मन्दिरलाई कुनै क्षति पुऱ्याएन ।¹⁸

काठमाडौंमा सेतो मत्स्येन्द्रनाथ भनी देउपाटन भन्ने ठाउँमा राजा शिवदेवले एक मन्दिरको निर्माण गरेका थिए । ती मत्स्येन्द्रनाथको यात्रा यमलेश्वर मन्दिरका समीपमा रथ निर्माण गरी गर्ने परम्परा चलाए । त्यसका निमित्त प्रशस्त गुठी राखेका थिए । एक पटकको यात्रामा रथ खोलामा पल्टेर डुब्यो । त्यसो भएकाले तब उप्रान्त देवतामात्र चोभारमा लगे पुग्ने रथ तानेर लैजान नपर्ने भयो । वि. सं. १९९० को महाभूकम्पमा उपत्यकाका बस्तीभित्रका सडक ध्वस्त भएकाले भोटाहिटीसम्म मात्र रथ ताने पुग्ने भयो ।¹⁹

मत्स्येन्द्रनाथको भोटो देखाउने परम्पराका विषयमा पनि एक लोक इतिहास प्रचलित छ । एक पटक टौदहका कर्कोट नागकी पत्नीका दुवै आँखा बन्द भए । औषधि गर्ने मानिसको खोजी गर्दा भक्तपुरको एक ज्यापुले सक्ने रहेछ । ज्यापुले आँखा ठीक गरिदिए पछि नागले पुरष्कार स्वरूप एउटा रत्न जडित भोटो दियो । ज्यापुले त्यो भोटो खेतको डीलमा राखी काम गर्न थालेका बेलामा एक भूतले चोरेर लग्यो । मत्स्येन्द्रनाथको यात्रा

चलेका दिनमा भूतहरू भेला भएका समयमा ज्यापुले आफ्नो रत्न जडित भोटो चोर्ने भूत चित्तेर समास्थो । कर्कोट नागले ज्यापुको पक्ष लियो । भूतले ज्यापुलाई भोटो फिर्ता गर्न नमानेको हुँदा जाउलाखेलमा वर्षको १ दिन भक्तपुरतिर, टौदहतिर र काठमाडौं मत्स्येन्द्रनाथ मन्दिरतिर देखाउन भोटो यात्रा चलाइयो । त्यो भोटो मत्स्येन्द्रनाथका पुजारी जिम्मा राखियो । त्यो समयदेखि जाउलाखेलमा राजा-रकले भोटो हेर्न जम्मा हुने भए ।²⁰ कदलीमञ्जुनाथ माहात्म्यम् नामक ग्रन्थमा सिद्ध आदिनाथलाई महादेव भनी सम्बोधन गरिएको छ भने त्यसपछि क्रमशः भीमनाथ, कर्ण्डिनाथ र गोरक्षनाथका नाउँहरू उल्लेख गरिएका छन् ।²¹ सोही प्रसंगमा सिद्ध आदिनाथ, मञ्जुनाथ, भीमनाथ र गोरक्षनाथको उल्लेख गरिएको छ ।²²

योगी सिद्ध धीरजनाथ चरित्रको पीठिका वाक्यमा आदिनाथलाई ग्रहहरूका चन्द्रमा सरह अटल, शान्त एव सुन्दरतम् सिद्धका रूपमा प्रस्तुत गरेर उनका शिष्य भीमनाथ पनि त्यही लक्षण र गुणसम्पन्न हुनाले आफ्नो उद्धारका निमित्त प्रार्थना गरेका वाक्यहरू प्रकाशमा आएका छन् ।²³ सिद्ध मत्स्येन्द्रनाथले आफ्ना शिष्यहरूका माध्यमबाट चार प्रकारका योग सम्प्रदायहरूको प्रचार गराएका थिए । ती सम्प्रदायहरूमा क्रमशः गोरक्षनाथी, पगल वा अरजन्गार (रावल), भीमनाथ सिवतोर, पारक्षनाथ हुन् । ती चार सिद्ध सम्प्रदायहरूमा अन्तिम दुइवटा सिद्ध जैन पन्थी मानिन्छन् । यसरी हेर्दा सिद्ध भीमनाथ सिद्ध मत्स्येन्द्रनाथका एक नयाँ सम्प्रदाय आरंभ गर्ने शिष्यका रूपमा वर्णित छन् । त्यसका साथै उनलाई जैन साधु पनि भनिएको पाइन्छ ।²⁴

अरु योगीहरू जस्तै नाथ सम्प्रदायका योगीहरू पूर्णतः ब्रह्मचर्यमा रही गार्हस्थ्य जीवनमा प्रवेश गर्दैनथे । एक लोककथाका आधारमा कनफट्टा नाथ योगीहरूको गृहस्थ विषयमा प्रकाश पारिएको छ । सो कथाको आधार यस प्रकार छः कुनै समयमा महादेव र गौरी देशावर डुल्दै थिए । पार्वतीले सिद्ध योगीहरू डुलेका समयमा भगवान् शङ्करका आज्ञाले मोहनी रूपधारण

गरी भोज भण्डाराको आयोजना गरिन् । धेरै सिद्धहरूका जमघटमा पार्वती आँसु बितेरक भई खुवाउन थालिन् । त्यो बेला सिद्ध भीमनाथले त्यस्ती सुन्दरी स्त्रीको मन मनै कामना गरेका हुँदा पार्वतीले श्राप दिइन् ।²⁵ फलतः सिद्ध भीमनाथले ज्ञानगुण बिर्सेर कुनै कदलीदेशमा पुगेर धेरै षोडशीहरूका बीचमा रसरंग गर्न थाले । सिद्ध भीमनाथ उत्तर दिशातिर लागेका थिए भने उनका अरु मित्रहरू क्रमशः पूर्वमा हाडिका, पश्चिममा गोरक्ष र दक्षिणमा कानफा । तीमध्ये गोरक्षनाथ स्वच्छ योगी भएकाले उनको ज्ञान बिस्मृति भएको थिएन । उता गुरु भीमनाथ मस्तसंग नर्तकीहरूका हावभावमा भुलेका बेला कानफाले सिद्ध गोरक्षनाथलाई भीमनाथको विकृत मार्गको खिसी उडाए । आफ्ना गुरुको त्यो दुर्दशा सुनेर गोरक्षनाथले कदलीदेशतिर प्रस्थान गरे । भीमनाथले नर्तकी बाहेक अरुको भेट स्वीकार नगर्ने हुँदा गोरक्षनाथले नर्तकीकै भेषमा गुरु भीमनाथका कोठरीमा पुगे । त्यही मौकामा गोरक्षनाथले ज्ञानका भजनहरू गाएर भीमनाथको सुषुप्त सिद्धलाई जागृत गरिदिए । भीमनाथ विषय वासना विरक्त भएको चाल पाएर उनका पत्नीहरूले गोरक्षनाथ माथि आशंका गरी उनको हत्या गर्ने प्रयत्न गरे । तर गोरक्षनाथ फुत्के ।²⁶ त्यसरी भीमनाथ विषय लम्पट भएको बेला भीमराम नामक पुत्र पैदा भएका थिए भन्ने कुरा पनि उल्लेख हुनुका साथै ती भीमराम पछि गएर ठूला सिद्ध भएको कुरा पनि प्रकाशमा आएको छ ।²⁷

यसरी विचार गर्दा सिद्ध भीमनाथ एक अमर योगी हुन् भन्ने थाहा हुन्छ । उनले ठाउँ ठाउँमा योग प्रचार गर्दै काठमाडौं उपत्यका पनि आएका थिए । उनको स्मरणमा मन्दिर, यात्रा, गुठी खडा भएका छन् । भारत, पाकिस्तान, अफगानिस्तान जस्ता देशहरूमा भीमनाथका धेरै शिष्यहरू छँदैछन् । धेरै मुसलमान फकीरहरू पनि योग सम्प्रदायमा सम्मिलित भएका छन् । योगीहरूका श्रेष्ठलाई 'पीर' भनिने हुँदा त्यो शब्द मुसलमानो संस्कृतिको योगीलाई संकेत गर्ने शब्द विशेष हो । तापनि कनफट्टा नाथपन्थीहरूलाई पशुपतिनाथ पन्थी भनिन्छ ।²⁸

नेपालका प्रायः बाइसी चौबीसी राजाका कोटहरूमा नाथ पन्थी योगीहरूलाई गुठी दिई गोरखनाथ र भैरव-नाथको पूजा गर्ने दरबन्दी दिइएबाट यिनीहरूको महत्त्व देखिन्छ ।^{१०} ती योगीहरूले पहिले मीननाथको पूजा गरेर मात्र गोरखनाथको पूजा गर्ने हुँदा मीननाथको महत्त्वबारे स्पष्ट भइहाल्छ ।

पाद टिप्पणीहरू

- १) नागेन्द्रनाथ उपाध्याय- "नाथ और सन्त साहिब" (वाराणसी: विश्वविद्यालय प्रकाशन, १९६५), पृष्ठ ५५ ।
- २) ऐजन, पृष्ठ ५७ ।
- ३) हजारिप्रसाद द्विवेदी- "नाथ संप्रदाय" (इलाहाबाद: हिन्दूस्तानी एकेडेमी, १९५०), पृष्ठ १५ ।
- ४) नाकारोऽनादिरूपं थकार स्थाप्यते सदा । भुवनत्रयमेवैकः श्रीगोरक्ष नमस्तुते ॥" ऐजन, पृष्ठ ३ ।
- ५) पाणिनि अफिस- "हठयोग प्रदीपिका" (इलाहाबाद: पाणिनि अफिस, १९१५ ई.), पृष्ठ १५ ।
- ६) द्विवेदी- पूर्ववत्, टिप्पणी ३, पृष्ठ २६ ।
- ७) ऐजन, पृष्ठ २७ ।
- ८) ऐजन, पृष्ठ ३८ ।
- ९) ऐजन, पृष्ठ ३९ ।
- १०) चन्द्रनाथ योगी- "योगीसम्प्रदायाविष्कृतिः" (अहमदाबाद: चन्द्रनाथ योगी, १९२४ ई.), पृष्ठ २२७-२२८ । ऐजन, पृष्ठ ४० ।
- ११) भैरव्यां भैरवात् प्राप्तं योगं व्याप्य ततः प्रिये । तत्सकाशात् सिद्धेन मीनाख्येन वरानने । कामरूपे महापीठे मच्छन्देन महात्मना । तन्नालोक टीका, पृष्ठ २४ । ऐजन, पृष्ठ ४० ।
- १२) "अन्तर्निश्चलितात्मदीपकलिका स्वाधारवेधादिभि र्यो योगीयुगकल्पकालकलनातत्त्वं च यो गीयते (जेगीयते) ज्ञानामोदमहोदधिः समभवद्यत्रादिनाथः स्वयं

- व्यक्ताव्यक्तगुणाधिकं तलनिशं श्री मीननाथमजे ॥" द्विवेदी, ऐजन, पृष्ठ ४२ ।
- १३) परमहंसास्मू कामनिषेधयन्ति स निषेधो न भवत्येवम् । कथम् ? तदुक्तं श्री मीननाथेन हरकोपानलनैव भस्मीभूतः कृतः स्मरः अर्द्धं गौरीशरीरो हि तेन तस्मै नमोस्तुते । अनोमहासिद्धा विषयरीत्यातु त्यागमेव कुर्वन्ति । ऐजन, पृष्ठ ४३, गोरक्षसिद्धान्तसंग्रह, पृष्ठ ६६-६७ ।
 - १४) योगी नरहरिनाथ- "नाथ-सन्देश", (दिल्ली: अखिल भारतवर्षीय नाथ दर्शन, २०३४), पृष्ठ १३ ।
 - १५) द्विवेदी, पूर्ववत्, टिप्पणी ३, पृष्ठ ४४ ।
 - १६) योगी नरहरिनाथ- "देवमाला वंशावली", (काठमाडौं: योगी क्षिप्रानाथ, २०१३) पृष्ठ २७ ।
 - १७) ऐजन, पृष्ठ २८-२९ ।
 - १८) ऐजन, पृष्ठ ३५ ।
 - १९) ऐजन, पृष्ठ ३५ ।
 - २०) ऐजन, पृष्ठ १-४ ।
 - २१) "आदिनाथो महादेवो मीननाथस्ततः परम् । ततः कन्तडिनाथाश्चास्ततो गोरक्ष एव च ॥" योगी नरहरिनाथ- "कदलिमञ्जुनाथ माहात्म्यम्", (काशी: योग प्रचारिणी महासभा, २०१३), पृष्ठ ६ ।
 - २२) "तत्रादिनाथश्चिद्रूपो मञ्जुनाथ स्वयं प्रभु । स एव मीननाथाख्यो गोरक्षः स खलु स्मृतः ॥" ऐजन ।
 - २३) "आदिनाथ नमम्यादौ योगचन्द्रोदयाचलम् । मीननाथं ततो नौमि श्रुतिमुद्धर्तुमुद्यतम् ॥ योगी नरहरिनाथ- "श्री सिद्ध धीरजनाथ चरितम्" (काठमाडौं: चमेलीनाथ योगी, २०११), पृष्ठ १ ।

२४) हजारीप्रसाद द्विवेदी- पूर्ववत्, टिप्पणी, ३, पृष्ठ १३-१४।

२५) ऐजन, पृष्ठ ४६, ५०।

२६) ऐजन, पृष्ठ ४६-४७।

२७) ऐजन, पृष्ठ ५०।

२८) भैरवनाथलाई मंदिरा अर्पण गर्नुपर्ने हुँदा केही कनफट्टा योगीहरूले भैरवको प्रसाद भनी मंदिरा लिने गरेका छन्।

२९) भगवतीप्रसाद सिंह- 'चौरासी सिद्ध तथा नाथ

सम्प्रदाय', 'कल्याण' (योगाङ्कः गीता प्रेस, गोरखपुर प्रकाशन, मिति थाहा नभएको) पृष्ठ ४६८-७२।

सिद्ध गोरखनाथ मत्स्येन्द्रनाथका चेला थिए। मत्स्येन्द्रनाथलाई मीनपाको छोरा भनिएको छ। मीनपा र मीननाथ एउटै व्यक्ति हुन् भने त त्यो कुरा मिल्न आएन। त्यसो हुनाले मीनपा, मीनराम, मीन र मीननाथ छुट्टाछुट्टै सिद्ध भएको बुझिन्छ भने मत्स्येन्द्रनाथ र मीननाथ एउटै व्यक्ति भएको कुरा स्पष्ट हुनआएको छ।